

OSMANLI ARAŐTIRMALARI

XXV

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

Misafir Editörler:

Hatice AYNUR - Mehmet KALPAKLI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXV

Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŐOĐLU'na

ARMAĐAN - I

İstanbul - 2005

RIZA TEVFIK'İN KALEMİNDEN
FUZÛLÎ VE "LEYLÂ İLE MECNUN".

Abdullah UÇMAN

Rıza Tevfik'in edebî faaliyetlerine baktığımızda, onun, gerek içinde yaşadığı II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasının, gerekse önceki devirlerin çeşitli edebî şahsiyetleri, edebî meseleleri ve edebî temayülleriyle ilgili olarak çok sayıda makale yayımladığını görürüz.¹ Bunlar arasında onun hem sayı hem de yoğunluk itibarıyla üzerinde en çok durduğu divan şairlerinden biri Fuzûlî'dir.² Öyle ki Rıza Tevfik onunla ilgili olarak kaleme aldığı yazıları dışında, zaman zaman şair hakkında *Fuzûlînâme* adıyla müstakil olarak bir eser hazırladığından bile bahsetmiş, ancak çeşitli gaileler dolayısıyla bu eseri tamamlayıp yayımlayamamıştır.³

¹ Bunların kronolojik bir listesi için bk. Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 2004, s. 394-430.

² Rıza Tevfik'in genel olarak divan edebiyatı ve divan şairleri ile ilgili değerlendirmeleri için bk. *a.g.e.*, s. 120-148.

³ Rıza Tevfik çeşitli vesilelerle gerek bir kısım makalelerinde, gerekse bazı mektuplarında Abdülhak Hâmid için yazdığı *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefiyesi (Hâmidnâme)* adlı eser gibi Tevfik Fikret için bir *Fikretnâme*, Fuzûlî için de *Fuzûlînâme* adıyla bir eser kaleme alacağını söylediği halde, bunların ikisini de yazamamıştır. Bu konu hakkında ilk haber, *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefiyesi*'ni yayımlayan Kanaat Kütüphanesi tarafından adı geçen kitabın sonunda şu şekilde verilir: "Müellif bu *Hâmidnâme*'yi büyük şairimize muhabbeti ve fakat şâkirdânının menfaati uğrunda kaleme almış ve dostlarının iltimâsı üzerine yazmıştır. Bununla beraber Fikret, Fuzûlî ve Zerdüş için de böyle birer monografi yani hususi birer kitap yazacağını ve bir tanesine de hemen teşebbüs etmiş bulunduğunu tebşir ediyor.." (bk. *a.g.y.*, İstanbul 1334, s. 549). Ancak Rıza Tevfik, hayatta iken bunların hiç birini tamamlayıp da kitap hâlinde yayımlayamamıştır. Ölümünden sonra geriye kalan terekesinden ise, Fuzûlî ile ilgili olarak dağınık halde bir kısım notlar ve müsvedde halinde bazı yazılar çıkmışsa da bunlar bir kitap oluşturacak hacim ve düzene sahip değildir (Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, *Şiiri ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî*

Rıza Tevfik, ilk olarak, daha 1909 yılında E. J. W. Gibb'in *A History of Ottoman Poetry* adlı eseri dolayısıyla Prof. E. G. Brown'a gönderdiği bir mektubunda, genel olarak eski Türk edebiyatı üzerinde bazı değerlendirmeler yaparken bu çerçeve içinde *Leylâ ile Mecnun* hakkında da bazı şeyler söyler. Rıza Tevfik burada, divan edebiyatına Tanzimat'tan sonraki yıllarda Namık Kemal'le birlikte başlayan ve daha sonraki yıllarda giderek genelleşen olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşır.⁴ Mektubunda, divan edebiyatını Ortaçağ müslüman zihniyeti ve hayat anlayışı çerçevesinde ele alıp değerlendirmek yerine, iyiden iyiye XIX. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş tanımaya başladığımız ve daha ziyade akıl, mantık, realite, gerçekçilik ve bir ölçüde "sosyal fayda" esasına dayalı batı edebiyatıyla karşılaştırmakta ve bu yüzden bu edebiyatı gerçek dışı, akıl dışı ve dolayısıyla anlamsız bulmaktadır.⁵

Rıza Tevfik, Türk edebiyatı tarihinde bir şairin doğrudan doğruya felsefi düşünceleri hakkında kaleme alınmış oldukça kapsamlı ilk etüd mahiyetindeki *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefîyesi*'nde de yer yer Fuzûlî üzerinde durmuş ve onu yine, yeni çağın eskisinden çok farklı mahiyetteki dünya görüşü çerçevesi içinde ele alıp değerlendirmiştir. Kitabının bir yerinde, eski edebiyattaki kelime oyunları ve "an'ane-perestlik"ten bahsederken Fuzûlî ile birlikte, divan şiirinin diğer büyük birkaç şairi arasında yer alan Şeyh Galib, Nef'î ve Nedim hakkında da şunları söylemekten sakınmamıştır: "Bu kelime oyunları, bu an'ane-perestlik, bu tasalluf en müstesna tabiatları bile idlâl etmişti. Bizde Fuzûlî ile Şeyh Galib buna pek mânâdar birer misal olarak gösterilebilir ve şüphe yoktur ki, bu adamlar Nef'î ve Nedim ile beraber edebiyat-ı atfıkamızın en büyük ve hakiki şairleridir. Hattâ onların ilk ikisini Victor Hugo'nun nüfuzu

Fânî'ye Bir Mektup, İstanbul 1996, s. 19, 25). Terekesinden çıkan müsveddeler arasından düzenli bir halde sadece burada yayımladığımız ve konuyla ilgili olarak vaad ettiği asıl eserin bir bölümüne ait bir tür hazırlık niteliğinde bir çeşit fihriste benzeyen "*Leylâ ile Mecnun*"la ilgili makale çıkmıştır.

4 Namık Kemal'in daha çok *Mukaddeme-i Celâl* ile *Tahrîb-i Harâbât* ve *Ta'kîb*'de yoğunlaşan divan edebiyatı hakkındaki görüşlerinin tenkidi için bk. M. Kaya Bilgegil, *Harâbât Karşısında Nâmık Kemal*, İstanbul 1972.

5 Abdullah Uçman, "A History of Ottoman Poetry Üzerine Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a Mektuplar", *Tarih ve Toplum*, sayı 147, Mart 1996, s. 9-12.

altında birleştirirseniz bir Hâmid vücûda gelebilir; o kadar sahîh ve fitrî şairlerdir; öyle iken *skolastisizm*⁶ onları bile zevzek etmiştir.”⁷

Fuzûlî’yi, bir “fıtrat-ı şâirâne” ile doğmuş olduğu halde içinde yaşadığı çağın yürürlükte olan anlayışlarının dışına çıkarak “hakikat”a ve “tabiat”a koşabilecek bir dehâya sahip olmamakla suçlayan Rıza Tevfik, onu Hâfız-ı Şîrâzî’nin bir mukallidi olarak değerlendirmekten de çekinmez.⁸ Rıza Tevfik, kitabının başka yerlerinde de, yine zaman zaman diğer divan şairleriyle birlikte Fuzûlî’yi de, geleneksel basmakalıp mazmun ve cinas anlayışına bağlı kalması dolayısıyla, eleştirmekten geri durmamıştır.⁹

Rıza Tevfik’in adı geçen eserinde özellikle Fuzûlî hakkında ileri sürdüğü görüşlerden çok rahatsız olan ve Fuzûlî’nin “şair, alîm ve affî şahsiyeti”ni devrin okuyucularına tanıtmak isteyen Mekteb-i Bahriye muallimlerinden İbrahim Aşkî (Tanık), *Fuzûlî Hakkında Bir İki Söz* adıyla bir eser kaleme alır. Kitabında, Rıza Tevfik’in genel olarak eski Türk edebiyatı, özel olarak da Fuzûlî hakkındaki sözlerini bir “iftira” olarak niteleyen İbrahim Aşkî, Rıza Tevfik’in Fuzûlî, Şeyh Galib, Nef’î ve Nedim için bir yandan “edebiyat-ı atîkamızın en büyük ve en hakiki şairleridir” (s. 496) derken, diğer yandan Fuzûlî’yi Hâfız-ı Şîrâzî’nin mukallidi, Şeyh Galib’i de Mevlâna’nın “tufeylîsi” olarak nitelemesi karşısında, haklı olarak şunları söyler: “Şimdi insaf edelim; hakiki ve fitrî bir şair mukallit olur mu? Mukallit, fitrî ve hakiki istidat sahibi olmaz da onun için taklit yolunu tutar.” dedikten sonra: “Halbuki Fuzûlî ile Hâfız aynı aşk-ı İlâhî ateşiyle yanıp tasfiye edilmiş ve aynı irfân-ı Muhammedî nûruyla parlayıp göklere yükseltilmiş iki şairdir ki meşrebleri, mizaçları iki yıldız gibi birbirine benzer; mektepleri, kitapları, muallimleri ve ilimleri, velînimetleri ve nimetleri, hâsılı sevgileri, sevdikleri birdir. Bunun için özleri gibi sözleri de kardeştir.” tarzında farklı bir yorum yapar.¹⁰

Rıza Tevfik daha sonraki tarihlerde de Fuzûlî hakkında yazdığı hemen hemen bütün makalelerinde onu, yine klâsik Türk edebiyatını temsil eden beş-altı Osmanlı şairi arasında göstermektedir. Adı geçen yazılarında, Fuzûlî

6 *Scolasticisme*: Aklın ve ilmî ölçülerin yerine daha dinî inançların ve birtakım otoritelerin görüşlerinin hakim olduğu Ortaçağ düşünce sistemi.

7 *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefîyesi*, İstanbul 1334, s. 495.

8 *a.g.e.*, s. 497.

9 *a.g.e.*, s. 427-428, 503-504.

10 *Fuzûlî Hakkında Bir İki Söz*, İstanbul 1338, s. 21-29.

üzerine tarihî ya da biyografik bilgiler vermek yerine, onun şiirlerinin belli başlı özelliğini meydana getiren bazı meseleleri yorumlamaya çalışmıştır.

Gerek divan şairleri gerekse bir kısım tekke ve halk şairleriyle ilgili olarak yazdığı makalelerde belli başlı Türk şairlerinde Hurûfilik etkisi arayan Rıza Tefvik, Fuzûlî'yi de, özellikle sık sık tekrarladığı kelime kadrosu bakımından birbirinden farklı bazı dinî görüşlere bağlamaktadır.

Fuzûlî hakkındaki makalelerine bir bütün olarak baktığımızda, Rıza Tefvik, onun itikat bakımından Hurûfliği benimsediğini ve zaman zaman da bu mezhebin propagandasını yaptığını ileri sürmektedir. Bu iddiasına delil olarak da, hemen bütün Hurûfî şairlerinin yaptıkları gibi, Fuzûlî'nin de "sevimli ve sevgili bir güneşin yüzünde Kur'an âyetlerini ve otuz iki harfin alâmetlerini tahkik eder gibi gazeller yazmış" olmasını gösteren Rıza Tefvik, onun, "sâdık ve muhlis bir Şîî müslüman ve Bektaşî olduktan mâadâ, imanî pek kavî bir Hurûfî" olduğunu belirtir.¹¹ Başka bir makalesinde ise Fuzûlî için "...evvelâ Şîî'dir, Alevî'dir ve mezhepçe Ca'ferî'dir; tarikatça da Bektaşî'dir" diyerek aynı görüşü tekrarlar.¹²

Rıza Tefvik, Fuzûlî'nin:

Nihâl-i servdir kadin, kaşın nun ol nihâl üzre

mısrayıyla başlayan bir gazelini tahlil ederek, burada ve daha başka gazellerinde görülen Hurûfilik propagandasının bazan sanatkârlığını göstermek gayretiyle âdeta "zevzeklik" derecesine vardığını da söyler. Bütün bu sübjektif ve biraz da zorlama sayılabilecek yorumların dışında, ona göre, Fuzûlî'nin tek oğlunun adını Fazlullah Hurûfî'ye hürmeten Fadl koyması ve bazı şiirlerinde Seyyid Nesimî'yi kendisine örnek alması, onun Hurûfliğini ispat etmek için yeterli delillerdir.¹³

Rıza Tefvik'e göre Fuzûlî, "aşk-ı hakiki" veya "aşk-ı mânevî" diye tarif edilen ilâhî aşka ulaşmış "şûrîde bir âşık" olmakla kalmamış, bunu bir hayat felsefesi olarak da benimsemiş ve zaman zaman da savunmuştur.

Aslında İslâm tasavvufu da, İslâm inanç ve itikadına uygun bir şekilde, insanın "tab'an kerîm olarak ve ahsen-i takvîm üzere, yani en güzel âhenk ve

¹¹ "Fuzûlî ve Hurûfilik", *Yeni Sabah*, nr. 2305, 20 Birinci teşrin 1944.

¹² "Aydınlatılması İstenen Noktalar", *Yeni Sabah*, nr. 2319, 3 İkinci teşrin 1944.

¹³ a.g.y.

tertibe göre yaratılmış" olduğunu kabul eder. Din, "hilkaten şerîf ve güzel bildiği insanın kemâle doğru terakkîsine" engel olabilecek bir sınır çizmez. Bu anlayışa göre "hilkatin illet-i gâiyesi (cause finale) addettiği insan-ı kâmilî, ulûhiyyetin en güzel ve en mükemmel cilvesi olarak kabul, onun pâyesini lâhûtiyyet (divinite) mertebesine çıkarmıştır. İşte bu mertebeye ulaşabilmek de ilim ile değil, aşk ile olur."¹⁴

Rıza Tevfik, Fuzûlî'nin divanında yer alan bazı gazellerle, bilhassa *Leylâ ile Mecnun* mesnevisini bu aşk nazariyesini izah ve ispat için yazdığını söyleyerek, birtakım somut örnekler üzerinde durur.

Aşk, önce, karşı cinsten birini (yani kızın bir erkeği, erkeğin bir kızı) sevmekle başlar; "sâika-i kader" ile "aşk-ı hakiki"ye geçer, en sonunda da "visâl-i Hak" ile maksada ulaşılmış olur.

Fuzûlî'nin itikadına göre "tasavvufun ruhu, belki de Allah'a olan aşkın evvelâ bu suretle, yani insana teveccüh ve taallük etmekle başlayan bu aşkın bu siyak üzere tekâmülü ve nihayet insandan yüz çevirip, âşıkların hakiki sevgilisi olan Allah'ı -akıl ile değil, gönül ile- bulması, tasavvufta en büyük mevzû ve en mühim meseledir."¹⁵

Gerçek anlamda tasavvuf da, "şiddetli bir aşka müptelâ olup o uğurda, yani seyr ü sülûk ile visâl-ı Hakk'a nâil olabilecek mertebeye, yani insan-ı kâmil mertebesine varmak ve mevcûd-ı hakiki olan Hak'da fânî olmak"tır. Yazara göre tasavvufta "beka", yani ebedî hayat da budur.

Leylâ ile Mecnun'da:

*Bende Mecnûn'dan füzûn âşıklık isti'dadı var
Âşık-ı sâdik menem Mecnun'un ancak adı var*

diyen Fuzûlî'yi temsil eden Mecnun'un hayat macerası, yukarıda öne sürülen görüşler doğrultusunda cereyan eder ve sonunda Mecnun'un Allah'ta fânî (fenâfillâh) olmasıyla şairin aşk nazariyesi ispatlanmış olur.¹⁶

¹⁴ "Fuzûlî ve Hurûfilik", *Yeni Sabah*, nr. 2305, 20 Birinci teşrin 1944.

¹⁵ "Fuzûlî'nin Aşk Nazariyesi", *Yeni Sabah*, nr. 2328, 10 İkinci teşrin 1944.

¹⁶ *Leylâ ile Mecnun* üzerinde şimdiye kadar Namık Kemal'den Süleyman Nazif'e, Abdülhak Şinasi Hisar'dan Necip Fazıl Kısakürek'e, Fuad Köprülü'den Agâh Sırrı Levend'e kadar birçok ilim adamı ve sanatkâr tarafından farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak biz burada sadece Rıza Tevfik'in değerlendirmelerini vermek

Rıza Tevfik, *Fuzûlînâme* için kaleme aldığı notlardan birinde bu konuda şunları yazar:

“Fuzûlî'nin aşk hakkındaki nazariyesi ve bunun nazariye-i ma'rifetle sıkı sıkıya alâkası: Hakikata vusûl için akıl ve his değil, ancak aşkın en doğru bir kılavuz, yani yegâne sahih ve sâlim bir rehber olduğuna itikadındandır ve bu itikad tasavvufta ve onun aslı ve menşei olan felsefe-i Felânutiye'de mebbas-i ma'rifetin temel taşıdır (İzah ve ispat olunacaktır).

Fuzûlî bu itikadını divanının birinci gazelinde tamamiyle ilân ediyor ve bu gazel onun için yazılmıştır:

1. *Kad enâr el-aşkı li'l-uşşâkı minhâci'l-hüdâ
Sâlik-i râh-ı hakîkat aşka eyler iktidâ*
2. *Aşktır ol neş'e-i kâmil kim andandır müdâm
Meyde teşvîr-i harâret neyde te'sîr-i sadâ*
3. *Vâdî-i vahdet hakîkatte makâm-ı aşktır
Kim müşahhas olmaz ol vâdîde sultândan gedâ*
4. *Eylemez halvet-sarây-ı sırr-ı vahdet mahremi
Âşkı ma'sûktan ma'sûku âşıktan cüdâ*
5. *Ey ki ehl-i aşka söylersen melâmet terkin et
Söyle kim mümkün midir tağyîr-i takdîr-i Hudâ*

istediğimiz için bunlar üzerinde durmadık. Görebildiklerim arasında A. S. Levend'in *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi* (Ankara 1959, s. 237-268) adlı incelemesi dışında *Leylâ ile Mecnun* üzerinde yakın bir tarihte yapılmış öyle bir değerlendirme var ki, burada ondan söz etmeden geçemeyeceğim; bu, benim de hocam olan bir yeni Türk edebiyatçısının, Prof. Dr. Birol Emil'in son derece yeni ve ilginç değerlendirmesi. Bu eseri “sadece Türk milletinin değil, bütün insanlığın ve bütün zamanların ebedî aşk rüyalarından biri ” olarak niteleyen Birol Emil, eserdeki Leylâ ile Mecnun arasındaki aşkı da şu şekilde farklı bir tarzda yorumlamaktadır: “Bu aşk cismânî yahut mistik olmaktan ziyade ikisinin arasında bir üçüncü aşk tarzıdır. Bu ulvî ve müteâl (transcendantal) bir aşk. Eskilerin *hâlet-i diğer* dedikleri, gayesini sevgilide değil, onun yokluğunda yahut kendinde bulan, kendi kendisine yeten, alelâde idraklerin veya ten hazları arayanların anlayamadığı (...) bir aşk tarzıdır.” (“Leylâ ve Mecnun'da Beşerî Duygular”, *Türk Kültür ve Edebiyatından 2: Şahsiyetler*, Ankara 1997, s. 478-479).

6. *Aşk kilki çekti hat levh-i vücûd-ı âşîka
Kim ola sâbit Hak isbâtında nefy-i mâadâ*

7. *Ey Fuzûlî intihâsız zevk buldum aşktan
Böyledir her iş ki Hak adıyla kılsan ibtidâ*

Aynı konu etrafında kaydedilen diğer bir notta ise şunlar yer almaktadır:

"Fuzûlî'nin aşk nazariyesi sûfiyânedir. Buna itikadı son derecede metîn ve câzimidir. Leylâ ve Mecnun efsanesi bir hikâye nakletmek vesilesiyle bir eser-i edebî meydana getirmekten ziyade bu aşk-ı sûfiyânenin hakikatını ifşâ ve te'yîd için düşünülüp yazılmış bir *pièce à thèse*'dir.¹⁷

Fuzûlî'nin itikadınca aşk insana has bir imtiyaz değildir, bütün kâinatın eczâsını yek-digerine rabt edip âheng-i hayat-ı umumiye temin eden bir alâkadır. Câzibe-i umumiye gibi bir şeydir."

Rıza Tevfik'e göre, klâsik özelliklere sahip birkaç Osmanlı şairi arasında seçkin bir yere sahip olan Fuzûlî, aşağıda belirtilecek bazı sebeplerle, divan şiirinde bir gelenek hâlini alan ve hemen her devirde görülen nazîrecilikten kendisini kurtaramamıştır.¹⁸

Divan edebiyatı çerçevesi dahilindeki şairlerce birbirinin yazdıklarını taklit etmenin, onlara nazîreler yazmanın, hattâ tesir altında kalmanın öyle zannedildiği kadar utarılacak bir şey olmadığını da söyleyen Rıza Tevfik, Fuzûlî'nin, Arap ve Osmanlı şairlerinden hemen hemen hiçbir şekilde etkilenmediği halde, büyük ölçüde bir kısım İranlı şairlerin etkisi altında kaldığını öne sürer. Rıza Tevfik'e göre bu tesir, ya onlardan ilham almak ya da onların şiirlerine nazîreler yazmak şeklinde kendisini gösterir.¹⁹ Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, ne Fuzûlî'nin yaşadığı XV. yüzyılda, ne de önceki ve sonraki yüzyıllarda Osmanlı şiir geleneğinde nazîrecilik "utarılacak ve ayıp sayılacak" bir şey olmadığı gibi, üstelik bir "ma'rifet ve hüner" olarak telâkki edilmiştir.

Aslında Fuzûlî şiir kabiliyetiyle gerçek bir şair olarak doğmuş bir adamdır; henüz yirmi yaşında iken *Beng ü Bâde*'yi yazmakla şiirdeki fitrî

¹⁷ *Pièce à thèse* (Fr.): Tezli oyun.

¹⁸ "Fuzûlî Bahsi Münasebetiyle", *Yeni Sabah*, nr. 2358, 15 Birinci kânun 1944.

¹⁹ "Fuzûlî'nin Nazîreciliği", *Yeni Sabah*, nr. 2370, 22 Birinci kânun 1944.

kabiliyetini ispatlayan şairin talihsizliği, bu kabiliyetini geliştirecek uygun bir ortam bulamayışı ve İranlı şairlerden başka taklit edebilecek bir örneğe rastlayamamasındadır.²⁰

Leylâ ile Mecnun'daki:

*Öyle sermestim ki idrâk etmezem dünya nedir
Ben kimim sâkî olan kimdir mey ü sahbâ nedir*

beytiyle başlayan gazelin süfî şair Ni'metullah-i Kûhistânî'nin bir gazeline;

*Çıktı yaşıl perdeden arz eyledi ruhsâr gül
Sildi mir'ât-ı zamîr-i pâkden jengâr gül*

beytiyle başlayan "gül" redifli kasidenin de yine İran şairi Kâtîbî'nin aynı redifli bir kasidesine nazîre olduğunu asıllarıyla mukayese ederek gösteren Rıza Tefvik, *Sâkînâme*'nin de bütünüyle Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Sâkinâme*'sinden mülhem olduğunu belirtir.²¹

²⁰ Rıza Tefvik *Fuzûlînâme* münasebetiyle kaleme aldığı bir notta da bu hususu vurgulamaktadır: "... doğduğu ve yetiştiği yeri bildiriyor ve müddet-i ömründe başka memleketlere sefer etmediğini açıkça bildiriyor: "Menşe' ve mevlidim Irak-ı Arab olup, temâmî-i ömrümde gayri memleketlere seyahat kılmadığıma ashâb-ı fesâhat ve erbâb-ı belâgat vâkif oldukta, bu illeti (yani bu sebebi) mücib-i sukut itibar bilmeyeler." Yani hiçbir yabancı memleketi görmemiş olduğuma bakıp da bu keyfiyeti benim şiirlerimi itibardan düşürmeğe sebep olarak telâkki etmesinler!" diyor. O halde bu adamın şâir olarak kabiliyeti hayreti mücib olacak bir derecede görünür. Çünkü 963'de vefat etmiş olduğunu biliyoruz. Kazârâ öldüğü de şüphesiz!. Şâh İsmâil-i Safevî'ye sunduğu *Bâde vü Beng* (yani şarap ve esrar) *Destanı* unvanlı eserinde bir medhiye yazdığı ve pâdişahlığının ebedî olmasına duâ ettiği ma'lûm!.. Sonra Şîlik mezhebini dîn-i resmî olarak ilân eden bu cesur ve yeni türemiş pâdişahın Birinci Sultan Selîm ile Çaldıran ovası harbinde (yani hicretin 960 senesinde) mağlûp ve perişan edildiğini görmüş olduğu da muhakkak!.. Ondan sonra Bağdat'ın yine İran hükûmeti..."

²¹ a.g.y. Rıza Tefvik *Fuzûlînâme* için yazdığı notlardan birinde bununla ilgili olarak şunları kaydeder: "Fuzûlî'nin şu kasidesini de tahlil etmek isterim, çünkü "Hazret-i Hâtemü'l-mürselîn'e medhiye olarak" yazılmış olan ve nihayeti Sultan Süleyman-ı Kanûnî'nin sitâyişine hasredilen bu uzun manzumede birçok hünerverlikler izhâr edilmiştir ki bizim divan edebiyatında pek büyük ma'rifetlerden sayılırdı. Bu kaside "gül" rediflidir, bu kaside İran'ın meşhur şuarâsından Kâtîbî'nin o kafiyede yazmış olduğu bir kasideyi tanzîren yazılmıştır. Kâtîbî sekiz yüz otuz dokuz (839) senesinde Esterâbâd'da bulunur iken orada dehşetli bir illet-i tâun zuhûr etmiş ve şehri harâb etmiş imiş. Kâtîbî de tâundan vefat etmiş ve Esterâbâd'da defn olunmuş imiş. Gariptir ki zavallı Fuzûlî de Kerbelâ'da bulunuyorken orada eksik olmayan tâun salgınında vefat etmişti."

Rıza Tevfik'e göre "lâht-ı ciğer, it, uşşâk-ı ciğer-hâr, tîg-i gamze, hançer, nigâh, kanlı gözyaşı" gibi devrinde hemen bütün şairlerin kullanmış olduğu mazmunları kullanan Fuzûlî, orijinal bir şair değildir. Devrin ortak mazmunları da göz önünde tutularak incelenirse, Fuzûlî'nin gazellerinin çok anlamsız şeyler olduğu görülür; hattâ bunlar, batılı şairlerle kıyaslanamayacak derecede alelâde örneklerdir.²²

"Hârikulâde bir kabiliyet"le dünyaya gelen Fuzûlî gibi bir şairin bu şekilde acınacak bir hâle düşmesine sebep olarak içinde doğup büyüdüğü çevresini gösteren Rıza Tevfik, ona gerçekten acıdığını ifade ettikten sonra, eğer onun Bağdat'ta değil de Londra'da yaşamış olması hâlinde, ona çok şey borçlu olan Abdülhak Hâmid'den çok daha büyük bir şair olabileceği kanaatinde olduğunu da söyler.

*

Rıza Tevfik'in yukarıda sözünü ettiğimiz terekesindeki notları arasından çıkan ve 24 Temmuz 1934 tarihini taşıyan on sahifelik konuyla ilgili müsvedde şudur:

Fuzûlî'de Leylâ ve Mecnun Hikâyesinin Bâbları²³

1. Tevhîde dâir bir manzume ki pek güzel ve temiz bir ifade ve sıdk u ihlâs ile yazılmıştır. Ziya Paşa *Harâbât Mukaddimesi*'ndeki tevhîdinc'e bundan mülhem olmuştur.

2. Münâcât dahi pek selfs ve pek güzeldir. *Mystique*²⁴, *antirationaliste*²⁵ ve neo-Platonist²⁶ bir felsefe ifşâ ediyor. Hattâ Plotinos'un²⁷ târikâne itikadını

²² "Pek Bayat Bir İtiraz", *Yeni Sabah*, nr. 2356, 8 Birinci kânun 1944.

²³ Burada bu metni yayımlarken konunun daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli gördüğümüz bazı yerlerde dipnotlarıyla açıklamalar yapmayı uygun gördüğümüzü belirtmek istiyorum. Dipnotlarında geçen bazı kısaltmaların açılımları da şöyledir: Ar.:Arapça; F.:Farsça; Fr.:Fransızca; İt.:İtalyanca.

²⁴ *Mystique* (Fr.): Gizemli, esrarengiz; sûfiyâne.

²⁵ *Antirationaliste* (Fr.): Akıl dışı, akla aykırı.

²⁶ Néo-Platonism, Nev-Eflâtuniyye ya da Yeni Eflâtunculuk adı verilen bu felsefe Platon felsefesinin doğu dinleri ve hristiyanlığın da etkisi altında Aristo, Pitagoras ve Stoa felsefesinin de etkisiyle *mystique* bir havaya dönüştürülen şekli (Daha geniş bilgi için bk. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 6.b., İstanbul 1982, s. 463-464).

²⁷ Plotinos (M.Ö. 205-270). Mısır Yunanlılarından. Yeni Platonculuğun kurucusu kabul edilir. *Panthéisme émanatiste* (Sudûriyye-i vücûdiyye) adıyla da bilinen

söylüyor. Bu şiirin latîf mûsîkisi Hâmid'i cezb etmiş ve Hâmid *Makber*'inde bu mûsîki ile terennüm-sâz-ı elem olmuştur. “*Her rişte ki Hak ayân edibdür/ Serriştesini nihân edibdür.*” buradadır ve fikir Nizâmî'nindir.

3. İtiraf-i cehâlet için çok güzel bir şiiri var ki Hâmid bunun samimi ifadesini tamamen taklit edebilmiştir. Yine Plotinos'un *hübût* nazariyesini²⁸ *exposer*²⁹ ediyor.

4. Na't-ı peygamberî de pek güzel bir ifade numûnesidir ve bu hususta Türkçe en güzel yazılan şiirdir.

5. Mi'râc-ı nebevî de öyledir ve Şeyh Galib *Hüsn ü Aşk*'ında bunu şevkle taklit etmiş, fakat fazla mübalâgalı pek acîb hayâlât ile derece-i gulüvve³⁰ gitmiştir ve âdeta açıktan açığa zevzeklik etmiştir.

6. Peygambere Fuzûlîyâne bir kasîde-i merhabâ.

7. Adem-i iktidar ma'razında nâzikâne ve edîbâne bir fahriyye.

8. *Sâkînâme*, “*Gam derdine câm-ı mey devâdır*” diye başlıyor ve zavallı Fuzûlî ne kadar iyi şair olduğunu biliyor ve pek kadr-nâ-şinâsî bir devirde yetiştiğinden şikâyet ediyor ki pek mühimdir. (Avrupa şairleri *muse*'lere³¹ hitap ederler; şark şairlerinin *muse*'ü *sâkî*'dir.)

9. Yine sâkî-i bezme hitap ve nâzikâne fahriyye.

10. “Kesr-i nefis” ve Sultan Süleyman'a medihkârâne bazı sözler.

11. Sebeb-i nazm-ı kitab. Burada tamamen Nizâmî'nin tavrını takınıyor ve üstadın bazı beyitlerini intihâben zikrediyor. Nizâmî'den vaktin padişahı Leylâ ve Mecnun efsânesinin nazmen tahkiyesini istemişti. Fuzûlî'den de bir meclis-i edebde Rûmî edibler, yani Osmanlılar aynı efsanenin Türkçe ile nazmen naklini iltimâs ediyorlar. Bu işi Fuzûlî de tıpkı Nizâmî gibi pek büyük

Plotinos'un düşüncesi İslâm tasavvufundaki *Vahdet-i vücud* görüşüyle benzerlikler göstermektedir (Daha geniş bilgi için bk. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 339-340).

28 *Hübût* (Ar.): Yukarıdan aşağıya inme, düşme. Plotinos'un geliştirdiği bu düşünce, kâinattaki her şeyin Tanrı'dan ortaya çıktığı ve tekrar ona döneceği şeklindeki İslâm tasavvufundaki *Vahdet-i vücud* görüşüne benzemektedir. Bunun karşılığı olarak *zuhûr* ve *sudûr* tâbirleri de kullanılmaktadır.

29 *Exposer* (Fr.): Meydana koymak, çıkarmak, göstermek.

30 *Gulüvv* (Ar.): Haddini aşma, ileri gitme, taşkınlık.

31 *Muse* (Fr.): İlham perisi.

ve güç görüyor ve bu teklifi bir imtihan addederek ve sâkînin ilhâmına güvenerek deruhte etmeğe mecbur oluyor. Bunu da Şeyh Galib *Hüsn ü Aşk*'ın "Sebeb-i te'lif-i kitab" bahsinde aynen taklit ve tekrar etmiştir. Zaten en mühim parçalarında ve eserlerinde Fuzûlî'nin mukallid-i meftûnudur. Yalnız aralarında şu mühim fark vardır ve bedihîdir ki Galib'in fevkalâde ve münevver ve mülevven bir kudret-i hayâliyesi olmakla beraber feyz-i hissiyâtta tamamen mahrum ve huşk³² bir *type intellectuel*'dir.³³ Fuzûlî ise Nesimî gibi daimî engin, derin ve nâzenîn bir heyecan-ı hissi içinde yaşamış ve en mutasannîâne eserlerinde bile hissiyâtını ifade etmiştir.

12. Üveys Bey'e medhiye. O da metâ'-ı nazmına kıymet-şinâs bir harîdâr³⁴ bulmak için yazılmış bir manzumedir ki bundan hiçbir şey çıkmayınca bîçâre Fuzûlî me'yus olmuş ve fakr ile kanaatinde nihayet memdûh bir izzet-i nefis göstermiştir.

13. Dîbâce (Hikâyenin mukaddimesi). Hikâye buradan başlıyor ve Kays-ı Âmirî'nin (Mecnun'un) sûret-i vilâdeti anlatılıyor. Mecnun'a doğar doğmaz söylediği sözler ve şarab hakkındaki fikirleri çok ma'nâdârdır ve bahse değer.

14. Mukaddime-i elem ü ibtilâ. Mecnun Leylâ ile beraber mahalle mektebine gidiyor ve bunlar yek-digerine âşık oluyorlar. Burada Leylâ'nın vasf-ı hâli ve şemâli vardır.

15. Sıfat-ı Mecnun. Mecnun'u da burada tavsîf ve tarif ediyor.

16. Bu aşk şâyî olmağa başlıyor. Leylâ'ya anası itâb ediyor. Leylâ *ingénue*³⁵ tavrı takınıp bilmemezlikten, anlamamazlıktan gelip keyfiyeti inkâr ediyor. Burada âşıkın iltizâmen rüsvâyılığı ihtiyâr etmesi ve melâmet-i nâsa hedef olup katlanması, aşkın samimiyet ve şiddetine delil ve şart-ı esasî olarak gösteriliyor. Çünkü Fuzûlî'ye ve bütün mistik aşk müptelâsı ve taraftarı olanlara göre "Aşk ile riyâ değil muvâfık!"

17. Leylâ'nın anası ârından yerlere geçiyor, yine kızına itâb ediyor.

18. Leylâ inkâr ile cevap veriyor.

32 *Huşk* (F.): Kuru.

33 *Type intellectuel* (Fr.): Zihnî, duygusuz, akılcı tip.

34 *Harîdâr* (F.): Satın alıcı, destekleyici.

35 *Ingénie* (Fr.): Saf, bön; temiz kalpli.

19. Muktezâ-yı hâle muvâfık bir gazel. Hikâye arasına böyle gazeller sıkıştırmak, sırf Fuzûlî'nin icadıdır. Nizâmî'de, Molla Câmî'de yoktur.

20. Temâmî-i sühan. Sâkîye hitap var. Yine gam-ı cihâmı unutmak için şarap istiyor.

21. Güzâriş-i hâl-i Mecnun. Mecnun şöyle vakit geçirir imiş: Her sabah mektebe şâd gidermiş ve ancak mektepte gamdan âzâd olurmuş. Yine âdet üzere bir gün mektebe gitmiş, bakmış ki Leylâ yok. Kızın ebeveyni aşk kıyl ü kâli üzerine kızı artık mektebe göndermez olmuşlar. Mecnun bu hıyaneti feleğe isnâd ederek onu tehdit ediyor. Tabîî sûz-ı âh-ı ciğeriyle feleğin dokuz revâkını yakmak suretiyle tehdit ediyor ki pek şarklıcadır.

22. Yine Mecnun dilinden bir gazel, sonra temâmî-i sühan.

23. Mecnun yolda Leylâ'ya tesadüf ediyor. Mecnun bundan sonra sahrâlara düşüyor, hayran hayran dolaşiyor. Otlara, çiçeklere, bülbüle, kumruya hâl-i dilini söylüyor. Burada Leylâ ile Mecnun'un işi gücü tarif ediliyor ve yek-digeri mukabilesinde tasvirleri yapılıyor. Tamamen şarklıca.

24. Yine hâle münasip bir gazel ki Mecnun'un özrüne ve nasihat kabul edecek halde olmadığına dairdir.

25. Mecnun'un divâneliğinin sıfatı hakkında bir kısa manzume ki şu dilber teşbîhi hâvî beyt-i nefis ile câlib-i nazardır: "*Sahrâya düşüp güneş misâli/ Tenhâ yürür oldu lâubâli.*"

26. Mecnun'un babası henüz hâlınden haberdar oluyor ve onu arayıp beyâbân-ı mihnette buluyor. "*Hâl-i dilini bana beyân et/ Esrâr-ı nihânu ayân et.*" Seni kim bu hâle getirdi diye istifsâr-ı keyfiyet ediyor.

27. Mecnun'a anası nasihat veriyor, fakat melâmet bostanından ancak nedâmet dikenini topluyor, yani nasihat Mecnun'a kâr etmiyor.

28. Yine bir gazel, fakat gazel-i üstâd. Bu gazel aşkın belâsı hakkında herkesi tahzîr için yazılmış ve güzellerde vefa olmadığını iddia sadedinde iltizâmen söylenmiş olduğu için pek mühimdir.

29. Mecnun babasının nasihatını kabul ediyor. Mecnun emr-i takdîr ile aşka kurban gittiğini anlatıyor. Akıllı za'fa uğrayınca aşka mağlûp olduğunu söylüyor ki Fuzûlî Mecnun'a iltizâmen söylettiği bu sözlerle kendi *thèse*'ini³⁶ müdafaa ediyor demektir ve bu zâhirdir.

36 *Thèse* (Fr.): Fikir, görüş.

30. Mecnun dilinden bir gazel ki sūfiyâne aşkın mahiyetini tarif kasdıyla söylenmiş olduğu için bu bahiste zikri lâzım gelir. İyi misaldir.

31. Mecnun'un babası Leylâ'yı oğluna istiyor, fakat kızın babası Mecnun'un hâlinde bîzârlığını gizlemiyor ve reddediyor.

32. Mecnun'un babası talebinden me'yus oluyor, başka kız aramaya kalkıyor.

33. Mecnun'u Kâbe'ye götürmeğe karar veriyorlar. Belki orada bu aşk belâsından âzâd olmak için dua ederse müstecâb olur zannediyorlar. Gidiyorlar fakat Mecnun aksine dua ediyor ve duası tabî makbul oluyor.

34. Bir gazel var ki Mecnun'un münâcâtıdır.

35. Mecnun'un babası Kâbe'de onun münâcâtını işitince oğlunun salâh-ı hâlinde me'yus olarak bırakıp gidiyor; o da sahrâ yolunu tutuyor.

36. Mecnun yolda dağ ile çeşme ile görüşüyor.

37. Mecnun gazâl ile münâsebâta girişiyor ve aşk bâbında hâlâtını söylüyor: "*İnsân deyip etme benden ikrâh.*" Beraber birkaç gün gezelim diyor.

38. Mecnun bu sefer de güvercin ile hasbîhâl ediyor.

39. Şimdi de Leylâ'nın ahvâlinde haber veriyor. Ma'sûk ve âşık etvârından bir eser ibrâz ediyor.

40. Leylâ'nın dahi bir yandan çerağ ile macerasını ve mumun ateşinden gönlüne çâre-sâzlık temennâ ettiğini nakl eyliyor.

41. Leylâ pervâneye keşf-i râz ediyor. Burada mühim bir akîde-i sūfiyeyi üç beyit ile pek güzel edâ etmiştir. Aşkın sūzişli bir fedakârlık olduğunu, visâlin de ancak âteş-i aşk ile yanıp mahv-ı vücud etmekle mümkün olacağını da belâgatla söylüyor ve *fenâfillâh*³⁷ nazariyesini pervâne misâliyle sembolik bir tarzda te'yîd ediyor.

42. Leylâ mâh ile münâzara ediyor ve şevk ateşine yanıyor.

43. Leylâ bâd-ı sabâya derdini açıyor ve hasbîhâl ediyor.

³⁷ *Fenâfillâh*: Tasavvufta kulun beşerî özelliklerinden kurtulup ilâhî özelliklerle donanması hâli; kendi varlığının Allah'ın varlığında yok olması.

44. Leylâ eyyâm-ı bahârda güzlâr seyrine çıkıyor. Bu parçada pek zevzek düşüncelere ve pek doğru ve insanî hâlât-ı ma'neviye tasvîrine misaller var.

45. Bu sefer de Leylâ bulutlarla hasbîhâl ediyor. "Git sevgilime benden niyâz et. Gelsin de hâlîme baksın, artık bana merhamet etmek çağı geldi!" diyor. Burada yine âşîğın şânında mühim bir sözü var: Herkes kendi işinde derece-i kemâle varmak gerektir, âşıklıkta da kemâl divânelik mertebesine ermektir: "*Her kim gerek öz işinde kâmil/ Âşık ne revâ ki ola gafil// Âşık gerek olmayıp karâr/ Tavf ede müdâm kûy-ı yârı.*"

46. Leylâ'nın hâline münasip bir gazel geliyor ki Fuzûlî ondan fena ve soğuk bir şey yazmamıştır.

47. Leylâ gam köşesinde ağlıyor, Mecnun ise vâdî-i aşkta sergerdân dolaşiyor.

48. Leylâ İbn Selâm denilen bir herifle belâya çatıyor. Herif Leylâ'yı istiyor, babası anası da vermeğe razı oluyor.

49. Nevfel'in Mecnun'la görüşmeğe başlaması ve ondan hoşlanması.

50. Mecnun Nevfel ile dertleşiyor ve : "Benim derdime çare mümkün değildir, vaz geç!" diyor.

51. Mecnun dilinden dünyanın ve herkesin vefâsızlığına dair bir gazel.

52. Nevfel Mecnun'a ümid-vârlık verip gönlünü alıyor. Nevfel Mecnun uğruna Leylâ'nın halkıyla gazveye girişiyor kim kızı harb ile alıp Mecnun'a teslim etsin. Mecnun Leylâ'ya aşkından onun halkının galebesini temenni ediyor ve Nevfel'in adamları mağlûb olunca sevincini gizleyemiyor. Nihayet Nevfel galebe ediyor.

53. Nevfel ikinci defa yine harbe giriyor, galib oluyor fakat artık Mecnun'a karşı ahdini tutmuyor.

54. Mecnun bir ihtiyar ile zincire vurulmuş bir esire rast geliyor, eğiliyor ve soruyor. Öğreniyor ki, bu bir danışıklı döğüştür ve merhamet celb edip para kazanmak için hiledir. Esiri âzâd ettirip kendini zincire vurduruyor, tâ ki kapı kapı dilenip günün birinde Leylâ'nın evini bulabilsin ve yüzünü görebilsin.

55. Mecnun'un zincirde şerh-i gamıdır ki bu hâl ile Leylâ'nın evine gidiyor. Leylâ onu bu halde bile tanıyıp râz-ı dilini ifşâ için bir gazel okuyor.

56. Gazel budur ve Leylâ dilindedir.

57. Mecnun Leylâ'ya mukabil olunca ahvâlini ona bildiriyor.

58. Sonra o da bir gazel söylüyor.

59. Temâmî-i sühan.

60. Mecnun bu sefer de başka bir hile düşünüyor. Kör bir dilenci imiş gibi gözlerini bağlıyor ve bu bahane ile yine Leylâ'nın cemâlini görüyor.

61. İbn Selâm bu sıralarda Leylâ cemâline râgıb ve kıza tâlib oluyor, fakat aldanıyor. Çünkü Leylâ akd-i nikâha muhalefet edememekle beraber, sevemediği İbn Selâm'ı yanına yanaştırmıyor. "Ben bir cenk esiriyim, ibtidâ onu def etmeli!" diyor.

62. Bir gazel söylüyor, kendi re'yi hilâfında hareket eden feleğe itâb ediyor.

63. Temâmî-i sühan.

64. Vefakâr Zeyd Leylâ'nın İbn Selâm ile nikâhının haberini Mecnun'a götürüyor.

65. Mecnun bu haberden çok müteessir olup Leylâ'ya bir nâme-i itâb-âmiz yazıp vefakâr Zeyd ile gönderiyor ki onu bir ta'vîz (nüsha) gibi Leylâ'ya vermeğe çalışsın.

66. Bu itâbnâmede Mecnun'un bir de serzeniş yollu yazıp gönderdiği bir manzume var ki murabbâ tarzındadır.

67. Temâmî-i sühan.

68. Leylâ'nın Mecnun'a cevabı.

69. Ve murabba gazeli.

70. Temâmî-i sühan.

71. Mecnun'u babası yine arıyor ve sahrâda buluyor, çok nasihat ediyorsa da ıslâh-ı hâlimden âciz kalıyor. Nasihatlarında çok ma'kul fikirler var.

72. Nihayet babası oğlunun hâlimden me'yus olarak terk-i nizâ ve hasretle vedâ edip gidiyor.

73. Temâmî-i sühan. Burada Mecnun'un bir tepede otururken bir avcıya rast geldiği nakl olunuyor. Avcı Mecnun'u acı tevbihlerle babasının vefatından haberdar ediyor ve kendi dîvânece harekâtının buna sebep olduğunu söylüyor.

Mecnun bu sözlerden pek müteessir olup başını taşlara çarpıyor, yağmur gibi gözünden yaş akıyor ve babasının mezarı üzerinde büyük bir hiss-i ye's ile izhâr-ı nedâmet ediyor.

74. Temâmî-i sühan, pek mühimdir. Mukaddimesinde hüsn ü aşkın tev-emân olduğuna dair sūfiyâne bir nazariyenin pek vâzih ve güzel bir ifadesi var ki yerinde zikri lâzımdır.

75. Mecnun'un bazı sıfat-ı kemâline dair Fuzûlî'nin mülâhazâtı. Bu tariflerde gayet soğuk gulüvlerle mâlî bir parça var ki o da yerinde zikr edilmelidir.

76. Mecnun sıdk ile Allah'a münâcât ediyor ve duâsı müstecâb oluyor. Bu parçada akşam tasvîri serâpâ esâtîr-i İrâniyeden alınma teşbihler ve tasvîr-lerle mâlîdir ve pek mühimdir; çünkü eski edebiyatımızın sıfat-ı kâşifesinden biri olan *traditionalisme*'in³⁸ Fuzûlî'de belki en güzel misâli budur. Yerinde zikr olunacak. Şeyh Galib "Mi'râciye"sinde Fuzûlî'nin bu tarz-ı tasavvur ve tahayyülünü almış ve edâsını tamamen ve aynen taklide özenmiş ve muvaffak olmuştur. Zikr edilecek misallerdendir.

77. Temâmî-i münâcât Mecnun lisanındandır.

78. Temâmî-i sühanda da pek güzel parçalar, fikirler ve teşbihler var ki zikri lâzımdır.

79. İbn Selâm vefat ediyor ve Leylâ bu belâdan kurtuluyor. Burada yine sâkiye âdet üzere bir hitâb var ve şarabın insanı gam-ı cihândan fâriğ ettiğine dâir iki mühim beyit var ki emsâliyle zikr edilip bahs-i mahsûsunda bürhân olarak ikame edilecektir. Zaten bu *canto*³⁹ mühim sözlerle doludur. Sehl-i mümtenî ifadeler de var ki emsâliyle zikredilecektir.

80. Burada bir gazel var ki Fuzûlî'nin en güzel gazellerindendir ve hakiki âşıkın nasıl olması icab ettiğine dair şairin fikrini izah eder.

81. Leylâ'nın İbn Selâm'dan sonra geçirdiği günler. Bu parçada çok mühim misaller var ve güzel sözler var. Sonunda da Leylâ lisanından aşk-ı hakîkinin mahiyeti anlatılıyor ve insanlardan âşık ve ma'suk olanların ancak o

³⁸ *Traditionalisme* (Fr.): An'ane-perestlik, geleneğe bağlılık.

³⁹ *Canto* (İt.): Tiyatroda oyun sırasında söylenen şarkı.

aşk-ı hakîkiye bir vasıta oldukları beyân ediliyor ki aşk-ı mecâzî tarifi budur ve sûfiyenin "*el-mecâzû kantaratü'l-hakîka*"⁴⁰ demelerinden de maksat odur.

82. Sonra Leylâ'nın bir münâcâtı var ki gazel tarzındadır. "Bahr-i aşka vücudumu gark et yâ Rabbî! Râh-ı muhabbette derd ü belâmı eksik etme ve bana aşkında tâkat-ı tahammül ver." diyor.

83. Temâmî-i sühan.

84. Leylâ deveye esrâr-ı aşkını fâş ediyor. Kızcağızın figanı rihlet çanının sadâsını bastırıp aşkının şarâbı deveyi sermest ediyor. Bu hâl ile Leylâ seyyahlar kafilesinde sahrâ-neverd⁴¹ olarak Mecnun'u arıyor ve tesadüfen rast geliyor, konuşuyorlar. Bu sefer de Mecnun Leylâ'ya âşıkın nasıl bir adam olması lâzım geldiğini anlatıyor. Fakat Leylâ Mecnun'un hüviyetinden şüphe ediyor ve eğer benim bildiğim Mecnun isen hâlini izhâr et; Leylâ'yi seversen bir şiir inşâd ve geçen zamânını yâd et diyor.

85. Mecnun bunun üzerine efsâne kılıklı kendi hâlini hikâye ediyor. Bu küçük parçanın sonunda iki beyit var ki şüphesiz bedbaht Fuzûlî'nin kendi ta'rif-i hâlidir. Pek mühimdir ve zikri yerinde vâciptir.

86. Felekten şikâyet yollu bir gazel. Mecnun lisânından.

87. Leylâ Mecnun'un hüviyetinden artık şüphe etmiyor ve visâline tâlib oluyor. Mecnun evvelâ kendi kendine diyor ki: "Bunca elem ve hasretle visâline tâlib olduğun yâr işte karşında! Ey cân, tenden çık, yâra kavuş, ne duruyorsun?.."

88. Sonra Leylâ dilinden bir gazel. Bu gazelde selîs bir ifade ile söylenmiş bazı hoş sözler var.

89. Fakat zaten hayrân olan bîçâre Mecnun hayretin son derecesine varıyor ve Leylâ'dan istiğnâ ediyor (Yani Leylâ vesilesiyle Mevlâ'sını buluyor.) Leylâ'yı tanımıyor.⁴²

⁴⁰ "Mecaz hakikatın köprüsüdür."

⁴¹ *Sahrâ-neverd* (Ar. F. birleşik sıfat): Çölde dolaşan.

⁴² Rıza Tevfik *Fuzûlînâme* için kaleme aldığı notlarından birinde bu kısım münasebetiyle şunları yazmıştır: "*Leylâ ve Mecnun* hikâyesinin sonlarına doğru Leylâ -âşığıyla evlenmesine, artık hiçbir engel kalmamış olduğu için- Mecnun'a gelip izdivac teklif edecek oluyor, evvelâ bir gazel okuyor; Mecnun son derecede hayranlığından dolayı sevgilisini hiç tanımıyor da: "*Kimsin bana zâhir eyle âdın! Bu bâdiyede nedir murâdın*";

90. Bir gazel, Mecnun dilinden. Bu gazel Fuzûlî'nin en meşhur ve müessir gazellerinden biridir ve saz âşıkları onu dîvan bestesiyle okurlar. Mûsiki parçaları müntehabâtında notasıyla beraber bu dîvan mazbuttur. Yalnız bir yerde hatası vardır. Bunlar hep zikr edilecek.⁴³

91. Leylâ Mecnun-ı hayret-zedeye cevap veriyor. "Zamâne murâdını verdi, gel yanıma, fırsatı kaçırma; bezm-i visâle mahrem ve benimle bir lâhza hem-dem ol!" filan diyor.

92. Bu sözlerden sonra bir de gazel söylüyor: "Bu istiğnâ nedir?" diyor.

93. Mecnun Leylâ'dan istiğnâda sebât gösteriyor. Bu parçada Mecnun aşk-ı mecâziden geçip aşk-ı hakîkiye vâsıl olduğunu anlatıyor. Artık sûrete şikâr olamayacağını bildiriyor. Mertebe-i vahdete erip de cân ile cânân yek-vücûd olunca sûrete itibar kalamayacağını Fuzûlî pek temiz bir ifade ile yazmıştır. Sûfiyâne telâkkisi ile aşk-ı hakîkide bu pek ma'ruf bir akîde olduğu için pek mühimdir ve zaten kitabın ve bütün hikâyenin maksûdu budur. Zikri ve tafsil-i gavâmızı ve şerhi aşk bahsinde elzem ve her şeyden akdemdir.

94. Mecnun bir de gazel söylüyor ki aşk-ı hakîki tarifinde belîğ bir vesika olduğu için pek mühimdir ve bu vâdide pek derin fikirleri nâtıktır. Meselâ: "*Hayâl ile tesellîdir gönül meyl-i visâl etmez/ Gönülden taşra bir yâr olduğun âşik hayâl etmez// Hakîki aşk çün müstecvib-i noksân değil/ Özün ehl-i hakîkat vâlih-i hüsn ü cemâl etmez.*" gibi. Bütün gazel bu aşk-ı sûfiyâne akîdesinin belîğ bir tezidir. Mutlaka zikr ve tefsiri vâciptir.

95. Leylâ bu sözleri ve hele bu gazeli Mecnun'dan işitince onun efkâr ve etvârını pek beğeniyor ve hüsn-i itikadına îkan ediyor. Bu parçada Leylâ dahi

yani bana adımı açık söyle, kimsin, bu çölde maksadın nedir, şirin şirin tekellümün var filan dedikten sonra bir gazel okur ki bizim memleketimizde her yerden ziyade meşhur olmuştur. Benim gençliğimde Boğaziçi eğlencelerinden mehtap safâsı (sürmek, mutlaka Kanlıca koyuna giderek Fuzûlî'nin o gazelini okuyarak aksini.. Bu kısım Rıza Tevfik tarafından daha sonra karalanmıştır) pek itina ile tertib olunurdu; mükemmel saz takımını hâmil olan büyük.."

43 Rıza Tevfik'in yukarıda söz konusu ettiği Mecnun dilinden söylenen gazel şudur: "*Öyle sermestim ki idrâk etmezem dünyâ nedir/ Ben kimim sâkî olan kimdir mey ü sahbâ nedir// Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterim/ Sorsa cânân bilmezem kâm-ı dil-i şeydâ nedir// Vasldan çün âşığı müstağnî eyler bir visâl/ Âşık ma'sûkdan her dem bu istiğnâ nedir// Hikmet-i dünyâ vü mâfihâ bilen ârif değil/ Ârif oldur bilmeye dünyâ vü mâfihâ nedir// Âh-ı feryâdın Fuzûlî incidipdir âlemü/ Ger belâ-yı aşk ile hoşnûd isen gavgâ nedir.*"

pek mühim sûfiyâne ve feylesofâne sözler söylüyor. Meselâ: "Artık bu makama erip de alâik-i dünyadan ve taaşşukât-ı dünyeviyeden âyine-i vicdan saf ve pâk olunca artık zât-ı Hak her türlü sıfattan müstağnî olur!" diyor. "*Vakt oldu ki rûşen ola mir'ât/ Müstağnî ola sıfâtdan zât*" ilh. Zikri ve şerhi vâciptir. Bunları söyleyip Mecnun'un mülâhazât-ı felsefiyesini tasdik ve te'kîd ettikten sonra..

96. Leylâ dahi bir gazel söylüyor ki yine aşk-ı hakîki bahsinde sûfiyâne bir *tez'*dir.

97. Temâmî-i sühan. Burada Leylâ sözünü bitirmeden bir nâka-nişîn⁴⁴ görünüyor, Leylâ'yı alıp götürüyor. Mecnun yine sahrâda zâr u mehcûr ve hem-sohbet-i mâr ü mûr olarak kalıyor.

98. Mecnun'un mi'râc-ı fezâilî ve mertebe-i hüsn-i hasâilî mevzû-ı bahs oluyor. Öyle bir pâk iş ki bu arsa-i hâk mislini görmemiş imiş. Her taallûktan âzâd olarak safâ-yı sîret kesb etmiş ve mecâzdan hakikatı görmüştü: "*A 'yâna yoğ idi i'timâdu/ Nakkâş idi nakşdan murâdı.*" İlh.. Bu parça yine âşık-ı hakîki olan *insan-ı kâmil*⁴⁵ vafında pek mühim bir vesikadır. Diğerleriyle aynı mebhase zikri lâzımdır. Mecnun kemâlini izhâr edip...

99. Bir gazel söylüyor ki, "*Biz cihân ma'mûresin ma'nîde vîrân bilmişüz*" diye başlıyor.

100. Leylâ'nın bahâr-ı ömrü hazâna eriyor. Leylâ da vasıldan mütesellîf olmayıp Mecnun'dan uzak kalınca cihândan ve hattâ cândan kat'-ı nazar eyliyor. Bir sonbahar faslında her şeyi ve her yeri harâb ve mahzûn görüyor. Bu hüznünü ifade eden sözleri güzel, samimi ve ma'kuldür. Bostana gamını şerh ediyor. Ağlıyor, "Ümmîd-i visâl bende yoktur" deyişine nazaran hâlâ Mecnun'a ibtilâsında sâbit-kadem olup aşk-ı mecâzîden kurtulamadığı anlaşılıyor. Nihayet:

101. Dost yâdıyla dünyadan giderken anasına vasiyet ediyor ve diyor ki: "*Nevmîdlik âteşine yandım/ Billâh bu vücûddan usandım// Bildim ki vücûd imiş hicâbım// Reh-i Hak râh-ı fenâ imiş.. Artık yâ Rabbi beni yok et!*" diyor. Duası saf olduğu için tesir ediyor. Mizacı bozulup hasta oluyor, yatağa düşüyor. Burada tarifler fena değil ve bazı güzel teşbihler de var. Nihayet annesine sırrını açması fırsatı oluyor ve vasiyet ediyor: "Ben aşk kurbanıyım, başka bir

⁴⁴ *Nâka-nişîn* (Ar. F. birleşik isim): Dişi deve üzerinde oturan kişi; bedevî.

⁴⁵ *İnsan-ı kâmil*: Tasavvufta, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması itibarıyla onun bütün isim ve sıfatlarının tecellisine mazhar olan kişi; gavs, kutub, hakiki mürşid karşılığında kullanılan bir terim.

dertten ölmüyorum. Ben bu cihâna vedâ edince Mecnun'u git gör, o benim yolumda her şeyi fedâ etti, rüsvây-ı âlem oldu, visâlime de eremedi. Ben ondan mahcûbum, onu bul eteğini tut benim için; rızâsını ve duasını iste. Ben ağyârsız olan bezm-i vahdete gidiyorum, çabuk gelsin, ta'allül etmesin, orada yek-vücûd olalım!" diyor. Bu parça cidden hazîn ve samimidir ve pek güzel bir iki hakîmâne beyti de var ki sehl-i mümtenî olmak üzere meşhurdur.

102. Sonra bir âkıl bir gazel söylüyor. Hayyâmâne bir iki beyti vardır.

103. Temâmî-i sühan da pek güzel beyitleri hâvîdir ki sehl-i mümtenîdir.

104. Mecnun Leylâ'nın vefatından haberdar oluyor ve o da hasretle dünyadan gidiyor. Zeyd bu kara haberi getiriyor. Mecnun pek fena oluyor, öyle bir âh ediyor ki: "Az kaldı ki nâlesiyle dildâr/ Ol hâb-ı ecelden ola bîdâr." Mecnun Zeyd'e sitem ediyor: "Bana ölüm haberini getirdin, beni zehr ile öldürdün; bâri bu günahına karşı bir sevab et; bana cânânımın mezarını göster!" diyor. Beraber yola çıkıp Leylâ'nın mezarına gidiyorlar. Mecnun mezarı kucaklayıp feryadlar ve hitaplar ediyor. Hâmid Fuzûlî'nin bu fazla *patetik*⁴⁶ olan tavrını *Makber*'de tamamiyle taklid etmiş, hattâ Fuzûlî'nin bir beytini cüz'î bir ta'dîl ile almaktan imtinâ edememiştir:

Hem-râhum idin bu yolda ey mâh
Hem-râhı koyup gider mi hem-râh (Fuzûlî)

Hem-râhum idin bu yolda ey mâh
Hem-râhını terk eder mi hem-râh (Hâmid)⁴⁷

105. Sonra Mecnun bir gazel söylüyor.

106. Temâmî-i sühan da pek mühimdir. Mecnun arzusu üzere füc'eten⁴⁸ ölüyor ve bu sûretle nâil-i visâl oluyor. Fuzûlî'ye göre, "makam-ı hayret"⁴⁹ bu dâiredir. Pek güzel beyitler vardır ki sehl-i mümtenîdir.

⁴⁶ *Pathétique* (Fr.): Dokunaklı, etkileyici.

⁴⁷ Rıza Tefkîk muhtemelen bir hâfıza yanılmasıyla *Makber*'de böyle bir beyit bulunduğundan söz etmektedir; ancak *Makber*'de böyle bir beyit değil, anlamca buna yakın sayılabilecek şöyle bir beyit yer almaktadır: "*Hem-derdim iken benim o cânân! Meçhûlüm idi gumüm-ı devrân.*"

⁴⁸ *Füc'eten* (Ar.): Âniden, birdenbire, ansızın.

⁴⁹ *Makâm-ı hayret*: Tasavvufta mürîdin kalbine doğan bir tecellî dolayısıyla düşünemez ve muhakeme edemez hâle gelmesi; *fenâfillâh* mertebesine ulaşmada varılan son basamak.

107. Zeyd, Leylâ ile Mecnun'u rüyasında görüyor. Çünkü vefakâr adamcağız bu iki şehîd-i aşkın mezarlarında kandil yakıyor, hizmet ediyor. Nihayet bir gün yorulup mezar yanında uykuya dalıyor. Leylâ ile Mecnun'u ravza-i Rıdvan'da hûr u gılmân arasında şen ve mes'ud görüp: "Bunlar kimdir?" diye soruyor; anlatıyorlar. Zeyd bu rüyayı halka anlatınca artık bu kabirler ziyaretgâh oluyor.

108. Temâmî-i sühan yine mühimdir. Sehl-i müntenî güzel beyitler var. Burada Fuzûlî -itikadı hilâfına- felekten şikâyet ediyor: "Ehl-i kemâle cevr edersin; Mecnun eğer kâmil olmayıp da câhil olaydı, ona bu sitemleri etmezdin!" filân diyor. Gerdûn Fuzûlî'nin bu itâbını işitince, bu edâ ile cevap veriyor: "Ey hikmete bakmayan nazarsız adam! Ben emre muvâfık hareket ederim, ama senin ettiğin hatâdır, çünkü pîr-i tarîkatın hevâ, yani *passion*'dur⁵⁰. Mecnun'u sen icad ettin ve sen *mecnun* ettin (Yani hikâye senin eserindir). "*Şâirliğe iftihâr idübsün/ Kizbi özüne şîâr idübsün*" diyor ki mühimdir. İlh.. "Bu meseleye nedir cevabın?" diyor.

109. Fuzûlî feleğe cevap veriyor. Hulâsası, "Eş'âra fena diye bühtân etme; sermâye-i nazmı kolay sanma. Söz gönül hazinesinin gevheridir, zâtın sıfatını izhâr edebilir. İnsan onun mahiyetini bilirse anlar ki söz cândır. Ölülere sözle ihyâ edip ervâhını şâd eyleyişim fena mı oldu!" diyor.

110. Beyân-ı te'lif-i kitab.

111. Erbâb-ı vefâdan kabul-i ma'zeret ümid ediyor. Bu eserin öyle kolay kolay yazılamayacağını hasûda ihtar ediyor ve insaf temenni eyliyor. Ahvâlden şikâyet etmekle beraber yine edîbâne bir tarzda gurur-ı muvaffakiyet izhâr ediyor. "Bîhûde yere taarruz etme, muktedirsен sen de bir cevap söyle" ilh.. diyor ki, Şeyh Galib bu tavırları tamamen takınmış ve edâsını taklid etmiştir. Fuzûlî ne büyük ve müessir bir şâir-i muhlistir ki Hâmid, Şeyh Galib, Ziya Paşa'dan tutunuz da bütün saz âşıklarına varınca câzibesine tutulmuş olsunlar.⁵¹

*

Rıza Tevfik "Makâm-ı Hayret" başlığıyla yazdığı bir makalede bu konuda daha geniş bilgiler vermektedir (bk. *Peyâm-Sabah*, nr. 1266-11696, 13 Haziran 1338/ 1922; aynı yazı için ayrıca bk. *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, 2. b., İstanbul 2001, s. 340-346).

50 *Passion* (Fr.): Tutkunluk, aşırı özlem; ihtiras.

51 Metnin sonunda 24 Temmuz 1934 tarihi ile "Şâitü'l-kesruvânî, Beyt-i Haddâd, Cünye" ifadesi yer almaktadır.

Rıza Tevfik'in terekesinden çıkan ve üzerine daha sonra kendisinin "Mühimdir" ibaresini yazdığı bu metin bizde, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, muhtemelen çok daha geniş çerçevede düşündüğü bir "*Leylâ ile Mecnun*" şerhinin bir tür hazırlık çalışması olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Çünkü, dikkatle okunduğu zaman kolayca fark edilebileceği gibi, müellif birçok yerde (bk. 74, 75, 76, 78, 79, 85, 93, 94, 95 numaralı başlıklar) bazı beyitlerin ele alacağı konulara uygun yerlerde zikredileceğini belirtiyor ki (meselâ 93, 94 ve 95 numaralı başlıklarda "zikri ve tefsiri vâciptir" demesi gibi), bütün bunlar bize bu çalışmanın daha geniş çerçevede yazılması düşünülen bir şerhin ön hazırlığı olduğunu göstermektedir.

Daha önceki yazılarında olduğu gibi Rıza Tevfik zaman zaman burada da, Nizâmî ve Molla Câmî gibi bir kısım İranlı şairlerle Fuzûlî arasında mukayeseler yapmakta, ayrıca Fuzûlî'den çok etkilenen Şeyh Galib ile Abdülhak Hâmid'in ve Ziya Paşa'nın adlarını da anmaktadır. *Leylâ ile Mecnun*'un sadece bölüm başlıklarının bir özeti olmayan bu metinde dikkate değer bir kısım hükümlerin de yer aldığı görülmektedir (Meselâ eserin daha başında yer alan "Na't-ı Peygamberî" için "bu konuda Türkçe en güzel yazılan şiirdir" (4. başlık) demesi; "dilber teşbîhi hâvî beyt-i nefis" (25. başlık); "Fuzûlî ondan soğuk, fena bir şey yazmamıştır" (46. başlık); "soğuk gulüvlerle dolu bir parça" (75. başlık); "selîs ifade ile söylenmiş" (88. başlık) vb.). Ancak buradaki bazı görüşleriyle (meselâ birçok beyit için "sehl-i mümtenî" tabirini kullanması, "Fuzûlî ne büyük ve müessir bir şâir-i muhlistir.." demesi gibi) önceki görüşleri arasında yer yer tezatlar bulunduğu da gözden kaçmamaktadır.⁵²

⁵² Yukarıda da belirttiğimiz gibi Rıza Tevfik'in terekesinden *Fuzûlînâme* adıyla yazmayı tasarladığı geniş çaplı bir eserin dağınık halde müsveddeleri çıkmıştır; ancak bu müsveddeler böyle bir eseri oluşturabilecek hacme ve düzenli bir yapıya sahip değildir. Bir kısmının üzerine daha sonra kendisinin "Felek nazariyesi", "An'ane-perestlik", "Berâet-i istihlâl sanatı", "Nazîrecilik", "Şarab, sarhoşluk", "Sınâât-ı edebiyeye misaller: Hurâfât, mûmiyâ, nahşeb", "Eski edebiyata ait bazı mazmunlar" vb. başlıklar koyduğu bu müsveddeleri bir düzene koyduktan sonra ileride topluca yayımlayacağımızı burada belirtmek istiyorum.